

1.3. Aspazijas fenomens: dumpinieciskā un simboliskā vara

Maija Kūle

Aspazija Latvijas kultūrā ir jauna tipa intelektuāle – māksliniece, kas stājas pretī patriarchālām netaisnibām, īpaši pret sievišķo dzimumu, darbodamās literatūrā, virza jauna – kultūras varas – diskursa tapšanu Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta pirmajā trešdaļā. Aspazijai piemīt dumpīgā cilvēka raksturiezīmes – nemiera cēlājas gars, vārdamākslas talants, spēja reflektēt par sevi un citiem, intuīcija par progresu gaitu, zināšanas, spēja veidot lielu personību duetu ar Latvijas nozīmīgāko dzejnieku – dzīvesbiedru Raini. Simbolisms, intensīva emocionalitāte, lirisms un emancipācijas alkas raksturo Aspazijas devumu. Jaunajā kultūras varas modelī Aspazija kā pilntiesīgu subjektu ieved sievieti. Viņa ir pārliecināta, ka, atmodinot garigos spēkus un ļaujot sievietēm izteikt savas izjūtas, var pārmainīt pasauli. Viņas dumpinieciskā vara nav agresīva, vardarbīga, bet ir liriski simboliska, izaicinoša. Aspazijas fenomens ir eiropeisko un femīno vērtību apliecinājums Latvijā, mūsdienīga sievietes identitātes izpratne, cilvēka brīvas izvēles tiesības, emancipācijas prasības, literāro stilu daudzveidošana.

Varas izpratne: vertikālā – spēka un horizontālā – maigā kultūras vara

Varas izpausmes mēdz būt dažādas. Ar varu tradicionāli saprot iespēju realizēt savu gribu – tā var būt gan ambiciozas personas pašizpausme, gan sociālas grupas biznesa interešu vadīta vara, gan arī pasaules pārdale reģionālu un ģeopolitisku interešu vārdā, kā tas daudzkārt redzams pasaules vēsturē. Šādai varas realizācijai nepieciešami gan cilvēkresursi, gan finansiāls un militārs spēks.

Politiski un ekonomiski orientētas varas iegūšana un uzturēšana spēkā nereti saistās ar vardarbības lietošanu, vienalga, vai vara parādās kā reāla spēka izmantošana, vai arī tā tiek piesegta un noformēta tiesiski ar preventīviem – audzinošiem un pāraudzinošiem – pasākumiem.

Vara un spēks ir cieši saistīti – nespēcīgie ir arī nevarāgi, pakļauti un izmantoti. Varas vertikāle tradicionālā izpratnē iet no augšas uz leju. Karalis (vārda plašā nozīmē kā patvaldnieks) diktē savas karalistes dzīves principus, paziņo likumus, savā vārdā piesaka karus, nosaka cilvēku likteņus. Ja patvaldnieks ir suverēns, proti, pāri tam nestāv nekas augstāks, vara iegūst absolūtu raksturu. Diemžēl tāds ir bijis katras patvaldnieka augstakais mērķis.

Taču ikvienai varai vajag leģitimitāti, t. i., ne tikai pasludināt sevi (savu sociālo grupu) par varas paudējiem, bet arī saņemt “piekrišanu” no padotajiem, ka viņi gatavi iesaistīties šajā varas *spēlē*. Tā nav iespējama tikai no vienas puses, jo vara vienmēr ir divpusēja. Vara ir attiecības. Lai cik lielu vardarbību mēģinātu piemērot pret nepaklausīgajiem, vienmēr ir robeža, kas parāda, vai leģitimitāte ir iegūta un joprojām pastāv, vai arī tā zūd. Nepaklausības pārsvars pār paklausību nozīmē varas zudumu.

Vara ir jāiegūst, bet tā ir arī jānotur, kas ir pat sarežģītāks uzdevums, jo vara ir ne tikai vertikālas (pakļaušanas), bet arī horizontālas attiecības, kas parāda, cik tālu sniedzas varas sistēmu balstošā un to atražojošā ticība, cik plašs ir tās darbošanās laiks un varu apliecinotais saskarsmes veids. Tāpēc par varu iespējams runāt arī citā aspektā, saprotot tās saistību ar tradīcijām, paradumiem, vērtībām, kultūru.

Vara, kas netiecas būt absolūta, bet ir demokrātiska (*demos+cratos*, tautas vara), nozīmē vertikālā spēka deleģēšanu. Tā tiek īstenota vēlēšanās, personāliju izvirzīšanā, nominēšanā vai dažādos citos apspriešanas un varas piešķiruma veidos. Šāda vara vienmēr ir mainīga, tās leģitimitāte allaž tiek pārbaudīta, bet varas subjekti – mainīti. Demokrātiska tipa vara mēdz atrasies vairākos varas centros, kam pienāktos līdzvarot citam citu. Taču arī šī vara neizslēdz piespiešanu, tiesiski regulētu vardarbību un pārliecināšanu ar audzināšanas palīdzību, nosakot dzīves principus, uzvedības aksiomas un likumus.

Vara grib varēt un spēt, – tas ir dzīves likums, ko pārkāpt nav izdevies nevienam. Tāpat kā nav izdevies pavisam atbrīvoties no varas saiknēm, kā bija iecerējuši anarhisti.

Sakārtotība prasa pārvarēt haosu ar spēkpilnu darbību, taisnīgums prasa pārvarēt leģitimitāti zaudējušus varas modeļus, morāle un humānisms prasa pamatojotvardarbības (arī tiesiski atzītas vardarbības) lietošanas jēgu.

Jo modernāka sabiedrība, jo vairāk vara “šūpojas”, tiek pārbaudīta, norit cīņa pret diskrimināciju, t. i., pret varas nepiešķiršanu tam (tiem), kam jaunajā pasaules ainā tā pienāktos.

Mišels Fuko savos darbos, kas kluvuši jau par klasiku sociālajās zinātnēs, ir parādījis varas mainīgo, tīklveida raksturu. Vara, viņaprāt, nav kāda noteikta, vien izredzētajiem dota spēja, bet ir kompleksa stratēģija konkrētā sabiedrībā. Sabiedrībā realizējas “varas ekonomija”, ko veido gan varas realizācija, gan pretestība tai. Tādējādi pretestība uzskatāma par varas sabiedroto, jo tā veicina izmaiņas kā dzīves nosacījumu. Varai nav sākotnēja avota, pat ja ar to tiktu domāta kāda politiska ideja vai harizmātiski apsēsts līderis. Varas

attiecības ir sabiedrības pastāvēšanas veids, ko realizē tajā dzīvojošie cilvēki. Izmantojot angļu valodas apzīmējumu, ko parasti lieto attiecībā uz datoriem, šajā izpratnē par varu jāsaka *soft*, t. i., vara te izpaužas tās maigajās, programmatiskajās, nevis fiziski tehniskajās jeb *hard* izpausmēs.

Vara, pēc Fuko domām, nav tikai spēks un vardarbīga kontrole. Viņš parāda arī varas pozitīvo realizāciju:

Tas, ka tā ir vara, kura valda, kuru akceptē, ir tāpēc, ka tā nevalda pār mums kā spēks, kas saka "nē", bet gan patiesībā caurauž struktūras, rada lietas, dod prieku, veido zināšanas, izraisa diskusiju; to jāuzskata par produktīvu tīklu, kas caurauž visu sabiedrības kopumu, daudz vairāk nekā par negatīvu instanci, kuras uzdevums būtu tikai iegrožot. (Fuko 1995, 23)

Katrai sabiedrībai ir savs patiesības režīms, pamatzināšanas, darbības tipi, atzinumi, kam piekrīt sabiedrība. Domājot par sabiedrības funkcionēšanu katrai savā patiesības režīmā, Fuko lieto apzīmējumu "diskurss" (tas guvis piekrišanu arī latviešu zinātniskajos traktātos). Diskursus pieņem, ļauj tiem funkcionēt kā biovarai. Varas tīkli nosaka to personu statusu, kurām ļauts norādīt pareizo un atšķirt nepareizo. Vara balstās uz lideriem, gāž tos un izvirza citus no jauna. Ja runā Fuko terminoloģijā, tad tieši vara ir tā, kas darbojas, nosakot visu. Nevis mēs iegūstam un atdodam varu, bet pati vara mūs varo.

Diskursi un tos vēstošās personas nav mūžīgi. Patiesības politika ir vēsturiska, mainīga. Nāk jauni intelektuāļi ar jaunu vēsti, jaunām prasībām pēc citādas patiesības politikas. Fuko darbos nav uzsvērta personības loma diskursu pārveidē, jo viņam galvenais ir parādīt, ka vara darbojas kā struktūra, kas caurauž visu.

Varas diskurss nemainās pats no sevis, tāpēc jārunā arī par subjektiem, kas ienes jaunas vēsmas, pauž pretestības garu, izjūt sabiedrību labāk par tiem, kas stagnē esošā diskursa robežās. Albērs Kamī apraksta dumpinieka filosofiju absurdās pasaules modelī (Kamī 2003), Kārlis Markss cer uz proletariāta vadoņu lomu komunistiskās partijas priekšgalā, romantisma filosofi redz gēnijus kā pasaules pārveidotājus, G. V. F. Hēgelis rosina saskatīt personības un kopienas attiecību dialektiku, personībai izsakot laikmeta garu. Iespējams nošķirt tos varas cilvēkus, kas varu realizē kā vertikālu, vardarbīgi vērstu ietekmi politikā, ekonomikā, militārā sfērā, no tiem, kas nes kultūras varu, izsaka to simboliski, aksioloģiski un semantiski. Raksturīgi, ka nekāda politiskā vara nenoturas ilgstoši, ja tā netiek leģitimēta un atbalstīta garīgajā, kultūras sfērā, neraugoties uz opozīciju un kritiku (ja tāda iespējama).

Fuko raksturo intelektuāļus kā attiecību veidotājus starp varas struktūrām un zināšanām. Intelektuālu uzdevums nav paziņot citiem, kas darāms, vai diktēt procesus. Viņš raksta:

Intelektuāļa darbs nav citu politiskās gribas modelēšana; šis darbs ir ar analizes palīdzību, ko viņš veic savās jomās, pārvaicāt acīmredzamības un postulātus, sapurināt ieradumus, rīcības un domāšanas manieres, izkliedēt vispāratzītās parastības, atsākt apsvērt noteikumus un iestādījumus un, izejot no šīs reproblematisēcijas [..], piedalīties politiskās gribas veidošanā (kur viņam ir jāspēlē sava pilsoņa loma). (Fuko 1993, 23)

Par Aspaziju var domāt kā par šādu jauna tipa intelektuāli, mākslinieci, sava veida dumpinieci, kura gan sapurināja vecos aizspriedumus, gan stājās preti patriarhālajām netaisnībām, īpaši pret sievišķo dzimumu, gan virzīja jaujas kultūras varas jeb jauna diskursa tapšanu Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta pirmajā trešdaļā.

Dumpīgais cilvēks un kultūras vara

Dumpīgā cilvēka kopējās iezīmes parādās kā:

- uzdrošināšanās, kas pārsniedz personības mērogus un kļūst nozīmīga taujas, vesela laikmeta līmenī;
- talants un spēja saskatīt būtiskāko varas diskursā un lauzt to apjomīgi, simboliski, neatgriežami, vēršot skatu uz jaunām patiesībām;
- prasme izteikt pārmaiņas vārdos, tēlos, zināšanās un jaunās komunikācijas formās tā, ka to sadzird ūti daudzi;
- personiska labuma un egoistiskas ieinteresētības trūkums; domāšana par sabiedrību, vēsturi, labāku dzīvi citiem;
- rezonanse sabiedrībā, pakāpeniska rezultativitāte, kas neizslēdz arī šaubas un reizēm atkāpšanos pareizāka ceļa meklējumos.

Dumpīgie cilvēki atšķiras no vertikālās varas cilvēkiem, kas mēģina saņeigt iecerēto ar vardarbīgu spēku, propagandu, liekot lietā finanšu un militāros resursus.

Dumpīgie cilvēki allaž ir bijuši vai nu mākslas un morāles godprātīgie cilvēki, mazie vai lielie Zaratustras, šā vārda labākajā nozīmē, nepakļaušīgie Sokrati, upurēties spējīgie kristiesi, juteklības un taisnīguma ģeniji, fundamentālas intuīcijas izteicēji, precīzo vārdu un tēlu darinātāji. Katras tautas kultūrā viņi ienāk un paliek kā nemirstīgas personas, bez kuru saprāta un talantiem sabiedrība būtu palikusi mazāk attīstītā stāvoklī.

Latvijas jaunākajā vēsturē nav daudz šādu dumpīgo cilvēku, kas spējuši lauzt simbolisko diskursu. Taču tie, kas ir, ir spilgti, pārliecinoši un neaizmirstami.³⁰ Dumpīgie cilvēki ir fenomeni, ar šo vārdu saprotot ne tikai talantus atsevišķas kultūras nozarēs, bet plašāk – viņu darbību kopumā, kurā ietilpst gan nopelni kultūrā, vārda mākslā, statuss sabiedrībā, ko apliecina neformāla atzīšana, sekotāji, kam preti stāv arī kaismīgi pretinieki un noliedzēji. Un galvenais – pēc viņiem daudz kas vairs nav iespējams tāds pats kā agrāk.

Par šādu diskursa lauzēju, simbolisko figūru – fenomenu uzskatu Aspaziju. Protams, arī Raini, taču šoreiz lai vairāk uzmanības tiek Aspazijai, jo Rainis daudz vairāk ir tīcīs interpretēts sabiedriskajā apritē. Kaut gan jāpiebilst, ka pienācis laiks skaidrāk dekonstruēt arī padomju laika izgudroto Raini.

Aspazijai piemīt daudzas dumpīgā cilvēka raksturiezīmes – meklētājas un nemiera cēlājas gars, Dieva dots un dzīvē izkopts vārda mākslas talants, spēja reflektēt par neveiksmēm, sevi un citiem, pašlabuma ignorēšana, fundamentāla intuīcija par progresu garu, zināšanas, bet arī pacietība, izpalīdzība dzīvesbiedram, īpaši neirotiskos brīžos, tādēļ arī spēja veidot lielu personību duetu. Klāt nāk arī nepadošanās (kaut reizēm arī padašanās, lai nekļūtu par neciešami spītīgu partneri), sievišķa juteklība – spēja izteikt psihosomatiskos pār dzīvojumus, dziļākās ķermeniskās intuīcijas un vēlmes, sniedzot tām garīgu raksturojumu. Gunārs Bībers Aspazijas lugas raksturo kā Dionīsa triumfu mūsu mākslā, uzsverot, ka tajās darbojas nevis emocionālas pietiekamības, bet emocionāla pārmēra “likums”:

Garīga enerģija, kas no bezapziņas piestrāvo apziņu un kurā karos un vienojas dievišķais ar dēmonisko – kaisles diapazons no Raganas līdz Saules meitai. (Bībers 2004, 9)

Aspazijas mākslu viņš nosauc *par intensīvas emocionalitātes tradīcijas nesēju* (Turpat), kas skan ļoti trāpīgi.

Rainis, rakstot par Jauno strāvu, min Aspazijas nopelnus tā laika garīgo norišu kontekstā:

“Jaunā strāva” izpaudās arī lielās, spīgtās, garīgās cīņās. Skaistākā pakāpe šīnīs cīņās un sajūsmas uzplūdā bija Aspazijas uzstāšanās ar savām visus prātus uzbudinošām, visas sirdis aizraujošām drāmām un traģēdijām. Pirmā, “Vaidelote”, visus sacēla kā spārnos ar savu nedzirdēti skaisto poēziju un savu bri nišķo, jauneklīgo jūtu brīvību un aizrautību. “Zaudētas tiesības” norādīja virzienu,

³⁰ Atcerēšanās vai aizmiršana ir sarežģitas vēsturiskas norises. G. Grīnuma atzīmē: *Nav taču nekāds noslēpums, ka Aspazija un Rainis kā tradicionālo vērtību apliecinātāji mūsu literatūrā šim jau padomju skolā dezorientētajam un apstulbinātajam postmoderno laiku auklējumam diemžel nenozīmē neko.* (Grīnuma 2004, 5)

kurp iet meklēt ar aizkustinātām jūtām un ar jaunasināto prātu. "Neaizsniegt mērķis" vēl tiešāk un spilgtāk pieskārās vecām sasāpējušām vietām sabiedrības ķermenī. Kritika no jaunstrāvnieku puses un polemika no vecstrāvniekiem piepildīja ar troksni citkārt tik klusās garīgās Rīgas ielas, un sākās liela mošanās. Līdzi sabiedriskām, dzīlām pārmaiņām "jaunās strāvas" laiks lika pamatu visai mūsu modernai dzīvei līdz pat pēdējām dienām un pāri tām. Tā laika gars uztura sakarību mūsu dzīvē, sabiedriskos uzskatos un darbibā. (Rainis, Jaunā strāva)

Aspazija – simboliskās varas figūra

Aspazijai Latvijas vēsturē pieder vislielākā mēroga sievišķā, dumpinieciskā un simboliskā vara, kāda līdz šim redzēta.³¹ Tādēļ viņa pati līdz ar saviem darbiem – īpaši ar lirisko dzeju, sociālajām aktivitātēm, runām Satversmes sapulcē par sieviešu emancipāciju, ar recenzijām, izcilaijiem nekrologiem (precīzos vārdos izteiktiem raksturojumiem, ieliekot savu draugu, cīņubiedru, sekotāju figūras Latvijas kultūras vēsturē) – ir nepārspēts Latvijas kultūras fenomens. Laikā, kad top modernismā balstītais individuālisms, Aspazija neapstājas pie sava "es", bet spēj pasacīt ko dzīļaku un būtiskāku:

*Tu neesi par sevi vien, –
Tevi simtas saites ar tautu sien,
Kas bij priekš tevis un būs pēc tevis. (Aspazija 1986a, 409)*

Ja raugāmies uz feminisma vēsturi Latvijā, Aspazija nepārprotami pieder pie šī virziena ar savu cīņu par sieviešu tiesībām un nepieciešamību runāt sievietes valodā.

Aspazijas noplēni ir lielāki nekā tikai piederība šim virzienam, – viņa ir jāaplūko kā sabiedrības diskursa mainītāja, patriarhālās, aizspriedumainās pasaules ainas pārvarētāja ne tikai sievietēm, bet visai tautai par labu. Viņa ir jaunas, simboliskas izpratnes iedibinātāja, modernitātes laikmeta gara nesēja Latvijā.³² Simboli kalpo par ideju pārnesējiem komunikācijā ar tautu, kas netver idejas to abstraktumā, bet spēj izjust ideju simbolisko varu pārdzīvojumā.

³¹ No Latvijas izcilajām sievietēm vēl Latvijas prezidente Vairai Viķei-Freibergai (prezidente 1999–2007) piemita gan formālā – politiskā vara, gan simboliskā vara – spēja ietekmēt tautu ar trāpīgām uzrunām. (Cimdiņa 2008, 484–490)

³² Literatūras pētnieki kā V. Hausmanis Aspazijas lomu modernitātes veidošanā saskata 19. gadsimta beigu/20. gadsimta sākuma lugās, jo vēlak – divdesmito un trīsdesmito gadu drāmās vairāk skan vispārcilvēciskas humānisma tēmas, nevis aicinājumi veidot jaunu pasauli, trauksmaini pacilāta cīņa. (Hausmanis 2004, 21)

Pat tiem kritizētājiem, kas nemīl Aspaziju vispār un mūža pēdējā posmā saskata viņā tikai neirotisku, parādiem apkrautu, draugus pazaudējušu, kaķus mīlošu, neglīti tērptu tanti, nākas padoties, ja runa ir par dzejnieces lomu laikmeta gara maiņā 19. gadsimta beigās un pārejā uz 20. gadsimta modernisma laiku.

Aspazijas uznācieni 19. gadsimta un 20. gadsimta mijā Latvijā simboliski nogranda ar ievērojamu spēku. Lucas "Vaidelote" un "Zaudētas tiesības" (abas teātrī 1894), dzejoļu krājums "Sarkanās puķes" (1897) un luga "Sidraba šķidrauts" (teātrī 1905) uzkurināja gan jaunas domas, gan izjūtas. Žurnāliste Kjāra Makoni no Itālijas Aspaziju nosauc par "Sarkano komētu" (Makoni 2004). Nekādi vēlākie dzīves līkloči nedz personīgās dzīves peripetijas nevar atceļt šo simbolisko lomu, lai vai cik daudz padomju laikā viņai mēģināts pierakstīt sīkburžuāzisku, citiem vārdiem, sīkpilsonisku dzīves uztveri. Aspazijas lielums ir maigās varas jeb kultūras varas izmaiņu veidošanā, kā teiktu Fuko, *jaunas patiesības politikas* meklējumos, ko viņa nostiprināja ar sievišķo, dumpiniecisko un simbolisko varu.

Aspazija nesaraujami ir saistīta ar Jauno strāvu, kas ienes modernitātes vērtības Latvijā.³³ Saulcerīte Viese kā Aspazijas darbu analītike un biogrāfijas pētniece padomju varas laikā dzejnieci raksturo ar viņas pašas vārdiem dzejoļu krājuma "Ziedu klēpis" pirmzdevuma (1911) priekšvārdā: *Mēs esam traģiska paaudze, iežņaugta starp divām kultūrām, no kurām [...] viena nav vēl sabrukusi un otra vēl nav uzcelta.* (citēts no Viese 1975, 6)

Jāpiebilst, ka tieši šādos vēstures brīžos rodas dumpīgie cilvēki, kas rada til-tus starp kultūrām, no aizejošās cenšoties saglabāt to labāko, piedāvājot jauno un neļaujot apkarot jaundzimušās idejas un vērtības. Zimīgs ir raksturojums par atrašanos starp divām kultūrām, jo arī Saulcerītei Viesei ir nācīes darboties šādos apstākļos. No vienas puses, padomju laiks, kas pieprasīja saskatīt Aspazijā šķiriskās pozīcijas trūkumu un kritizēt pārlieku dominējošo lirisko romantismu (Viese 1975), bet, no otras puses, Latvijas brīvvalsts atjaunošanas laiks, kad beidzot varēja rakstīt par Aspaziju visā viņas daudznozīmībā, ko Viese izdarījusi apjomīgajā Aspazijas dzīvesstāstā "Mūžīgie spārni" (2004).

Runājot par divām kultūrām, Aspazija netieši pauž to pašu ideju, ko mūsdienās sauc par diskursa laušanu, t. i., tiekšanos pēc jauna skatījuma, pēc jau-nas poētiskās un pasaules izpratnes valodas.

Tomēr lūzums starp divām kultūrām pirmās padomju okupācijas laikā Aspazijai pašai izvēršas nelāgi. Ulmaņlaiki beidzas nejēdzīgi, bez pretestības

³³ Jaunās strāvas vērtības ir daudzveidīgas, un ne visas jāatzīst par modernitātei piederošām, kaut gan galvenā ievirze tāda bija. Tuvāk par Jaunās strāvas mūsdienīgiem vērtējumiem sk. Buceniece 2005, I–VII lpp.

ielaižot Latvijā padomju armiju, Rainis sen ir miris, politisko padomdevēju trūkst, sieviete ir veca un vientoļa, nav vairs ne dumpiniece, ne jaunas valodas nesēja, tikai pielāgoties spējīga būtne, lai izdzīvotu. 1940. gadā Aspazija saraksta dzejoli “Lielajos Oktobra gaviļu svētkos”:

*Jauna laikmeta rīta vēji
Noslauka tīru zemes klonu,
Karaļa troņus, cietokšņu mūrus,
Samet mēslājā vienā gubā,
Satver laika ritošo riteni,
Griež tā apakšpusi uz augšu –
Visu zemeslodzi ceļ saulē.* (Aspazija 1988b, 489)

Jāatzīst, labāk tas nebūtu bijis, jo tam nav sakara ne ar kultūras, ne ar sievišķo simbolisko varu, kas dzejnieci agrāk cēla spārnos. Pat tiekšanās uz vardarbīgi realizēto militāri politisko varu padomju ideoloģijas horizontā pazeemoja dzejnieci, kaut varbūt viņa, inerces dēļ rēķinoties ar kaut kā “jauna” ienākšanu Latvijā, mēģināja tam piebiedroties. Bet varbūt tā bija tikai cilvēciska trauksme un bailes.

Vācu okupācija pēc gada dzejnieci vairs nebija ne pieņemama, ne saprotama. Viņa nekur vairs nepiedalījās, dzīvodama salā un pusbadā Jūrmalas mājā un rakstīdama dzejoļus par kara pretīgumu, aiziešanu un atmiņām.

Nāve 1943. gadā nesa nevis zaudējumu, bet kļuva par atrisinājumu daudzām mūža pēdējā posmā nepadarītam un nesaprastām lietām. Aspazija kļuva par vēstures neatņemamu daļu, ko pakļauj interpretācijām.

Aspazija – jauna diskursa veidotāja

Aspazijas jauninājumi ir daudzveidīgi,³⁴ visus nenosaukt, taču kā būtiskākos tieši diskursa izmaiņu skatījumā (ne tikai literatūrā) var minēt:

- kritisku skatījumu uz patriarchālo, attīstību ierobežojošo zemniecisko kultūras ideoloģiju, nenoliedzot tajā iekļauto panteistisko mīlestību uz dabu un harmoniju ar apkārtni;
- latviešu kultūras izpratni, tās redzējumu kontekstā ar pasaules attīstību kopumā, eiropeiskā gara apliecinājumu Latvijā;

³⁴ Protams, viņa nav jāuzskata par vienīgo, par izņēmuma personu, jo modernitātes ienākšana Latvijā, eiropeisko vērtību izcelšana, zināms kosmopolitisms, ieinteresētība ekonomikas un sociālā taisnīguma jautājumos bija raksturīga daudziem neformāli ietekmīgiem viedokļu līderiem 20. gadsimta sākumā.

- individuālā personības spēka, pašrefleksijas un pašizpausmes augsto novērtējumu, ko var izteikt vārdos: apzinies un izsaki sevi, piedalies!, cilvēka brīvas izvēles tiesības;
- sievietes mūsdienīgās identitātes izpratni, emancipācijas prasības;
- jutekļiskās pasaules izteikšanu vārdos, poētisko stilu daudzveidošanu, tostarp uzmanības pievēršanu bērna īpašajai pasaules uztverei, spēju to visu atveidot liriskajos darbos³⁵;
- saskaņas prasību starp prātu un jūtām (“Sokrats un bakhante”), dialek-tisko domāšanu, dialoga meklējumus gan dzīvē, gan literatūrā.

Aspazijas dialogs “Sokrats un bakhante” parāda viņas filosofisko domu gaitu, spriežot par prāta un jūtu attiecībām, par zināšanām un skaistumu – vai tās iespējams savienot? Bakhantei nākas atzīties Sokratam:

Ja es esmu daile, tad tu esi patiesība, mēs esam gan divi savādi, bet tomēr līdzīgi spēki.
(Aspazija 1988a, 134)

Stāsta jeb dialoga nobeigumā autore sauc pēc pārtapšanas:

Un, Sokrat, – vai tev nebūtu jādara tas pats? Vai tavai patiesībai nebūtu jātop tik patiesai, ka tā kļūtu – daiļa? [...] Un tad – kad daile būs patiesa un patiesība daiļa kļuvusi – aiz tā... Sokrat! Kāds noslēpums, kāda laime! (Turpat, 138–139)

Diales un patiesības kopums ir bijis Aspazijas dzīves moto. Kā sabiedriskā aktīviste viņa tiecas pēc sociālā taisnīguma un tam atbilstošām patiesām zināšanām par sabiedrību, tautas nabadzības stāvokli, sieviešu ciešanām, pārestībām bērniem, nevienlīdzības mazināšanu.

Tajā pašā laikā kā sieviete viņa tiecas pēc dailes – gan intīmas un personiskas, gan arī poētiskās dailes. Pēc pēdējās gan laikam visvairāk! Fotogrāfijās iepazīstam Aspaziju kā skaistu sievieti ar kuplu matu vainagu. Jaunībā Elza ir patikusi daudziem, vīrieši ir cerējuši uz viņas roku.

Ja var ticēt autobiogrāfijai “Mana dzīve”, tad viņā allaž ir bijusi godkārība arvien būt pirmajai (Aspazija 1988b, 248); tiecos visur pāri pār robežām, pēc tumšā, pēc neizpētītā, pēc apslēptām gara bagātībām. (Turpat, 252) Tieki minēts *mans ugunīgais temperaments, intuitīvā uztvere* (Turpat, 260); *manā dvēselē ir kāds imanents traģisms, kas iet man līdzi visā manā dzīves gaitā*

³⁵ Viens no skaistākajiem bērna pasaules uztveres poētiskajiem pieminekļiem Latvijas kultūrā ir Aspazijas “Zila debess zelta mākoņos”. Morāle, sirdsapziņa, nāve, sāpes, dvēseles poētika, attiecības ar dabu, dzīvniekiem, eņģeļiem, zēniem, māti, vecākiem – to visu Aspazija prot veidot kā pasaules ainu, skatošies bērna acīm, kas tikai pastiprina eksistenciālo dimensiju ar savu pirmreizīgumu. Bērna jautājums: *Cik stiprai gan dzīvei vajag būt, lai tā ar savu pozitīvu varu visām šausmām un ciešanām spētu atstāvēt preti [nāvei. – M. K.] un vēl iegūt virsroku?* (Aspazija 1988a, 255)

(Turpat, 276); *mans nacionālisms bij protesta, darba un cīņas nacionālisms* (Turpat, 284) utt.

Protams, katra persona par sevi domā vienu, ļaudis – ko citu. Jāņem vērā, ka Rainim un Aspazijai, un ne jau tikai viņiem vien, bija padziļināta interese par savu iekšējo garīgo pasauli, izjūtām, kaislibām un strāvoju-miem, jo savā ziņā tā bija viņu kā dzejnieku dienišķā maize – viņu dzejas pamats. Tāpēc Aspazijas ceļš uz sevis izpratni, pašrefleksija – “kāda es esmu?” – arī piederas pie diskursa maiņas. Nav viegli atsegta publiskumam savu sievišķo iedabu, lugās rādīt sevi kā arhetipu, pazemot un atkal atjau-not savu būtību. Taču nenoliedzams ir viens – dominē sievietes rakstnieces pašcieņa, kaut arī savīta ar šaubām. Šī persona noteikti nav “otrais dzimums” (Simonas de Bovuāras apzīmējums) un nekādos apstākļos par tādu negrasās pārvērsties.

Lai vēl vairāk skaidrotu sevi, Aspazija pievēršas dziļākām literatūras studi-jām, arī par to, kas ir bijusi sengrieķu Aspasija – identitātes daļa, ko viņa iegu-vusi līdz ar jaunībā pieņemto pseidonīmu. Mūža otrā pusē viņa uzraksta lugu “Aspazija” (teātri 1923), kurās centrā skan sievietes balss, jo to senajā Grieķijā nemēdza uzklausīt. Latvijā tā būtu jāsadzīrd.

Likmes senajā Hellādā ir augstas – Aspazija atbrīvo vergus, tiecas pēc brīvības un vienlīdzības. Bet par to viņu izaicina politiskā vara, liekot pār-kāpt tradīcijas. Dialogos ar Periklu – īsteno valdnieku – saduras vara, kurai ir spēks, militāras vardarbības iespējas, priesteru atbalsts, ar kultūras varu, ko pauž Aspazija kā brīva personība. Savdabīgi, ka rakstot šo lugu, dzejniece izlē-musi to nebeigt ar traģisku noti. Periks kā valdnieks mainās kultūras varas iespaidā, piedāvājas glābt Aspaziju, taču viņa atsakās no pakļaušanās, nodod sevi liktenim, un dievietes Atēnas metamais kauliņš, viņai par prieku, izlemj – tev būs dzīvot un tautu vest uz priekšu!

Zinot dzejnieces alegoriski simbolisko valodu, nojaušams, ka šī drāma par seno Aspaziju atkal ir par viņu pašu – latviešu dzejnieci Aspaziju, kurai pie-nāktos aizraut tautu ar jaunu ideju kopumu, jaunām vērtībām.

Dzejniece Aspazija ir saaugusi ar sievišķo, viņa nemēģina spēlēt universā-las apgaismotājas lomu, bezdzimuma būtni – “transcendentālo subjektu”, kāds parādās klasisko filosofu tekstos. Viņas transcendentālums ir iekšējā pieredze, taču tā nav bioloģizēta. Sieviete ir cilvēks savā garīgumā, sieviete kā tāda nav nekāds uz mūžu nolemtais “otrais dzimums”, jo, atmodinot sievišķos garīgos spēkus, ir iespējams pārveidot pasauli.

Pārveidē lielu lomu spēlē empātija, spēja iejusties citu ciešanās. Ja Jaunās strāvas marksistiski orientētajam atzaram ciešanas ir šķiriskas, jo tās rada

ekspluatatori, tad Aspazijai ciešanas ir cilvēciskas un sievišķas (protams, nenoliedzot vīrišķo ciešanu esamību). Savā romānā “Rudens lakstigala”³⁶ Aspazija Artas tēlā (piemetinot, ka domāta viņa pati) parāda apņemšanos cīnīties par sievietes likteni:

Ja arī viņa pati savas ciešanas būtu pārlaidusi, citu ciešanas viņa nevarēja panest. “Es visām pazemotām esmu māsa,” viņa izsaucās, “un gribu tās modināt un par viņām atriebties!” Lai nu arī varbūt es neesmu atriebusi sievietēm nodarītās pārestības (kas arī diez vai būtu bijis labi), tad tomēr man gribas ticēt, ka es latvju sievietes likteņa uzlabošanā un garīgās kultūras pacelšanā ko neko tomēr esmu darījusi. Tās ir vērtības, kas latvju kultūrai izkristalizējušās no manām ciešanām un šīnī gadījumā no manām mīlas ciešanām. Mana sieviešu kustības ideja nav vis aizņemta no Bēbeļa, bet tā ir izrietējusi no manis pašas. (Aspazija 1988b, 304–305)

Taisnība, ka Aspazija nav nekāda feminismā teorētiķe, nedz arī feminismā kustības vadītāja. Taču viņas redzeslokā ir iekšējā pieredze, kas līdzīga daudzām sievietēm, apcerot ne tikai sociāli ekonomisko stāvokli, bet arī, un pirmām kārtām, savas eksistenciālās izjūtas.

Milestiņa ir viena no dzīves pamatlīnijām. Tā nes prieku, dod varu, nēm to, māca dialogu, tā uzvar vai sabrūk. Neviens pret šim jūtām nav palicis vienaldzīgs, ja vien nav piedzimis kropli nejūtīgs. Milestiņa nav tikai sievišķa. Saprotams, ka tā ir arī vīrišķa vai, pareizāk sakot, tā ir attiecības. Taču jāpieder sievišķajam dzimumam, lai spētu nolasīt iekšējo pieredzi un izteikt šo attiecību sievišķo būtību.

Aspazijai nākas pārdzīvot daudz: neapdomīgās precības ar Valteru, kas galīgi nav izdevušās; lielo mīlu pret Kucevalovu – dejas, reiboņus, ķiršu ziedus un “Mēness starus stīgo” – visu, kas jaunības aizrautībai piederas. Tad vēl citi..., tad Rainis. Ar viņu nāk atklāsme, ka mīla ir atbildība, cīņa par saderību, nodevība un vilšanās, ka tā ir daudz dialektiskāks process, nekā liekas agrā jaunībā. Aspazija ir rakstījusi (ne vienu reizi vien), ka

Es savu lielo mīlu pret Raini sajūtu lielāko tiesu kā mātes mīlu, ar kādu tā mil cietēju un slimu bērnu, bet arī pa daļai kā simpatijas pret liela gara cilvēku, kas ir saudzējams un atbalstāms. (Aspazija 1988b, 350)

Te psihoanalītiķiem ir iespējas kerties pie darba, jo mīla pret vīrieti kā pret bērnu slēpj lielas psihotraumas iespējas abām pusēm. Tas arī redzams Aspazijas un Raiņa attiecībās mūža garumā – rainiskie mīlas un mākslas sānceļi, viņa ekspluatatoriskās tieksmes, uzsverot savas sliktās sajūtas, slimības,

³⁶ Literatūras kritiķi gan Aspazijas prozas darbus nevērtē augstu, taču šoreiz svarīgāks ir jautājums par vērtību izpratni, nevis par literatūras kvalitāti.

vajadzību, lai kāds pakalpo, un tam pretī Aspazijas kalpošana, nolieket malā savu rakstnieces talantu un brīvo laiku.

Taču, no citas puses, ģimenes kopdzīvē veidojas savstarpējās dialoga prasmes, kas Aspaziju audzina par patstāvīgu, pašprietekamu individualitāti gan mākslā, gan savu sievišķo vērtību aizstāvībā. Tādai viņai nākas būt visu dzīvi. Pēc Raiņa nāves Aspazijai tiek uzgrūsti tiesvedības darbi par autortiesību mantojumu, dzīves nobeiguma posmā grūtības sagādā elementāra izdzīvošana un orientēšanās politikā. It kā spēcīga personība, bet kopš Raiņa bērēm 1929. gadā – vientule.

Aspazija par sieviešu emancipāciju

Lai kā arī klātos sadzīvē un ģimenē, taču kultūras maigā vara, kas pieder Aspazijai, nav atceļama. Pēc atgriešanās no trimdas 1920. gadā tā jūtama īpaši. Pāra sagaidīšana Rīgā ir kā tautas svētki. Viņu abu dzeja, lugas, precīzie formulējumi – kas jādara, kā jādzīvo – ir uztverti un lielā mērā devuši cerības, ka sabiedrība mainās. Aspazija kādu bridi ir Satversmes sapulces deputāte. Tur viņa var izteikt ne tikai simboliskus aicinājumus, bet arī rosināt praktiskas likumdošanas idejas.

Politiski un ekonomiski varens solis ir zemes bezatlīdzības atņemšana vācu muižniekiem un sadališana tautiešiem, piešķirot to kā pateicību par līdzdalību Pirmajā pasaules karā un Latvijas valsts dibināšanā.³⁷ Aspazija iestājas par 8 stundu darbadienu, kā to prasa arī attīstīto rietumvalstu arodbiedribas. Viņai rūp pilsoniskā civilaulība (lai laulība būtu tikai milestības laulība!), izglītības modernizācija, skolu ķemšana valsts pārziņā, mājkalpotāju (kas pamatā ir sievietes) garīgais un materiālais stāvoklis, kultūras lietas.

Saprotams, ka Aspazija Satversmes sapulcē uzstājas par sieviešu stāvokli. Viņa runā kaismīgi, vairākas reizes 1920.–1922. gadā, sakot, ka tagad krīt važas, ko attiecībā pret sievietēm bija iedibinājusi patriarchālā vecāku un aizbildniecības kārtība. Krīt viriešu virskundzība laulībā. *Familia* ir tas pats, kas *famulus* – kalpība! Tagad mēs mācāmies sievieti cienīt kā cilvēku. Nereti Aspazijas runai izskan aplausi, protokoli gan fiksē, ka ne no visas deputātu zāles, bet galvenokārt no “kriesās puses”.

³⁷ Vēstures liecības rāda, ka šis politiskais lēmums radīja daudz neapmierināto. Visvairāk, protams, vācbaltu muižnieku vidū, bet arī latviešu tautas vidū, jo sadale nerealizējās tā, kā solits. Tā bija lēna, bez stingriem principiem, ar likuma pārkāpumiem. Taču kā ideja, ko aizstāvēja arī Aspazija, tā bija pareiza, lai ekonomiskos resursus varāk nodotu titulnācijas rokās.

1920. gada 10. decembrī Aspazija pat pakojetē ar vīriešu vēlmēm, sakot ka, jūs, vīrieši, allaž esat gribējuši gan mājsaimnieci, gan baudas devēju, bet esat meklējuši to pie atšķirīgām personām, to vienu atrazdami mājās, to otru – ārpus tām. Vai tagad, kad viss mainās, tā nebūtu jaunrade, apvienojot abas lomas vienā sievietē, jo viņa ir strādīga, patstāvīga, prasmīga: *Ja jūs ar šo biedreni kopā strādāsiet, kāds progress tas būs priekš visas tautas!* (Aspazija 1988a, 477)

Kad deputāti Irbe un Reinhards sataisa traci par Aspazijas mēģinājumiem reducēt baznīcas lomu laulībā, viņa šerpi atbild:

Tātad tās vīra galvas man trūkst [Pēc viņu domām. – M. K.]. Man jāiztiekt ar manas pašas galvu, un pie tās es arī palikšu, un tā mani vadīs, un ne baznīcas laulība man to svētību ir nesusi. (Turpat, 479)

Aspazija Satversmes sapulcē 1921. gada 1. februārī, vēršoties pret tiem, kas runā viņai pretī, norāda, ka sievietes līdz šim ir bijušas pazemotas. Par to liecinot fakti, ka prieka nami ir tikuši celti tikai vīriešu dēļ, jo viņi visur cenšas dominēt un panākt savu vēlmju realizāciju. Sievietēm pēc taisnības principa pienākas iespējas dabūt darbu vienlīdzīgi ar vīriešiem. Aspazija uzsauc deputātiem, ka pārlieku ilgi ir tīcīs dzīvots ar bībelisko apziņu: sieva *un mājas, bērni un lopi, un cita manta!* (Turpat, 480) Viņa ļoti cer uz jaunu morāli, kuru nesīs saskanīgu pāru mīlestība, saistot savas dzīves pēc brīvas gribas, bez ārēju spēku ietekmes.

Aspazija acīmredzami ir dumpiniece. Viņa nebaidās solīt uzbrukumu visai patriarhālajai un baznīcas valgos satītajai vīriešu kārtai:

Var notikt, ka mēs, sievietes, varam sākt pārvērtēt jūsu vērtēšanu [Domāta sieviešu vērtēšana. – M. K.] un mūsu jūtas var sacelt vergu dumpi pret jums.[..] Tādēļ dodiet ceļu nākošai jaunai sievietei un atkāpjaties pie laika, citādi viņa ies jums pāri! (Turpat, 480–481)

Lielas ietekmes uz politisko dzīvi, partijām, Saeimu Aspazijai gan nav, un viņa to arī nevēlas sasniegt. Redzot Raiņa neveiksmes politiķa dzīvē, ministra amatā, partiju strīdus, sadrumstalošanos, intrigas, valstisku mērķu trūkumu, Aspazijai (arī Rainim) rodas domas par došanos prom no Latvijas. Tas nerealizējas un diezin vai būtu devis viņiem mierinājumu. Aspazija raksta paziņai uz ASV 1928. gadā, ka šejienes dzīve ir nejēdzīga, modernisms nozīmē trakosanu, bez jēgas nāk virsū jaunās modes, notiek skriešana pēc Parīzes drēbēm, uzdzīve un zagšana, avīzēm nevar ticēt utt. Taču šai Bābelei drīz var pienākt gals, jo kara mākoņi Eiropā savelkas (un to jau mana divdesmito gadu beigās!).

Latvija greznībā ir sacerējusies pārspēt bagātās Rietumvalstis, taču būtu jāpadomā, ko darīt, ja bezdarbnieku ir tūkstošiem, ja atšķirība starp bagātajiem un nabagiem ir tik liela.³⁸

Poētiskais dumpinieciskums nepāraug revolucionāri brāzmojošā taujas gara pārveides spēkā. Tam jau arī nav attiecīgo apstākļu, lai vēl straujāk modernizētu sabiedrību, pastāvigi un ilgi nestu izglītota un kultūras piesātināta liberālisma vērtības. Tomēr diskursa pārveide ir sākusies, un to nes Aspazijas un Raiņa simboliskā vara.

Lai kultūras sfērā iegūtā vara pāraugtu par politiski ietekmīgu spēku, Aspazijai traucē viņas romantiskā izsmalcinātība, poētiskais trauslums (tas gan nenozīmē vājumu). Tāpat varas nostiprināšanai politiskā nozīmē traucē praktiska pragmatisma trūkums (bet ar tādu jau viņa nebūtu liriska dzejniece).

Aspazijas vara ir simboliskajā spēkā un sievišķības izpratnē, taču sabiedrības pārveidē ir vēl daudzas citas dimensijas – demokrātija, sekulārisms, morāles tēmas, patēriņtsabiedrības apvaldīšana, ko nevar panākt ar romantiski liriskiem līdzekļiem.

Raini, ja var spriest pēc pašraksturojumiem, traucē gan ambiciozitāte, kas reizēm sniedzas līdz debesim (Es – pasaul's pārveidotājs, Es – Zaratustra!), gan poētam, nevis sabiedriskam carbonim, piedodamais haotisms, uzskatu šaudīgums un dažkārt utopiskā pasaules uztvere (“Nākotnes cilvēks” visnotaļ izceļas ar utopisku skatījumu).

Tomēr pāri visam stāv Aspazijas un Raiņa lielums savas tautas valodas bagātināšanā, jaunu vērtību pozicionēšanā, simboliskās domāšanas attīstībā, pašpietiekamu indivīdu audzināšanā.

Aspazija jaunajā kultūras varas modelī ieved jaunu subjektu – blakus vīrietim kā varas nesējam nostājas sieviete. Tā ir diskursa maiņa ne tikai sociālajās un ekonomiskajās lomās, bet arī sarunā par to, kas ir sieviete, ko viņa grib, var, un spēj. Izmainītais diskurss nes femīno vērtību apliecinājumu, kas Latvijā ir svarīgs līdz pat mūsdienām.

³⁸ Aspazijas vēstule Lidijai Zariņai-Lācei 1928. gada 5. augustā. (Aspazija 1986a, 661–663)